

Wprowadzenie

Stwierdzić, że system szkolny poddawany był w Polsce po roku 1989 nieustannym przeobrażeniom, to powiedzieć tyle co nic; bez przesady można uznać takie sformułowanie za modelowy przykład truizmu. Problematyka tych przemian, zarówno z uwagi na miejsce edukacji w systemie społeczno-gospodarczym, jej kulturowo-historyczne znaczenie, jak i – *last but not least* – stale wykorzystywaną polityczną użyteczność, z mniejszą bądź większą intensywnością regularnie pojawia się w dyskursie społecznym oraz naukowym. Rozważania o zmianie bądź mają jednak zazwyczaj naturę fragmentarycznych analiz, skupionych na niezbyt szerokich polach problemowych, bądź też – powstając w danym momencie dziejowym – cechują się nader oczywistą historycznością, przez co dość szybko umykają im aktualne, często kluczowe dla kształtu systemu, przeobrażenia. Z uwagi na to zagadnienie przemian edukacyjnych nie traci na aktualności, badawczo zaś nie zbliża się do choćby częściowego nasycenia. Tym bardziej że w polskiej rzeczywistości edukacyjnej „reforma goni reformę”, nowelizacje przyjmowane są w tempie ekspresowym i trudno oczekiwać, by taki tryb procedowania zmian uległ w najbliższej przyszłości radykalnemu spowolnieniu.

Bardziej bądź mniej techniczne aspekty organizacji i funkcjonowania szkoły poddają się nieustannym przeobrażeniom. Nie muszą być motywowane ideologicznie czy politycznie, będąc jedynie konsekwencją instytucjonalnej adaptacji do płynnie zmieniającej się rzeczywistości. To, jak i dlaczego ulegają zmianom, może być interesujące i wskazać m.in. trendy w wymiarze makrospołecznym. Podczas namysłu nad przemianami polskiego systemu edukacji jako najbardziej zajmujące jawiły mi się jednak kwestie związane z przeobrażeniami w aspekcie konstytutywnych idei stojących u podstaw konstruowania systemowych rozwiązań instytucjonalnych, a także wzdlużnej spójności tych rozwiązań z pierwotnymi ideami. W konsekwencji postanowiłem skoncentrować się na procesach, które towarzyszą przemianom polskiego systemu szkolnego od początku lat 90. XX wieku po dziś. Głównym celem stanowiącym rdzeń badania będącego podstawą tej publikacji stał się tym samym opis oraz wyjaśnienie charakteru

przemian polskiego systemu szkolnego po roku 1989 w kontekście procesów demokratyzacji, centralizacji oraz komercjalizacji.

Z uwagi na podjętą problematykę czytelnik nie znajdzie w tej książce klasycznej – charakterystycznej chociażby dla tekstów przeglądowych – opowieści o dotychczasowych analizach przemian polskiego systemu szkolnego. Nie byłaby ona moim zdaniem w pełni funkcjonalna. Odgrywałaby bowiem rolę czysto opisową, jedynie odtwarzając podsumowania i interpretacje będące owocem pracy badaczy, którzy wcześniej zajmowali się zagadnieniem przemian polskiego systemu szkolnego. Uważam, że byłoby to nieadekwatne z przynajmniej dwóch powodów.

Po pierwsze, enumeratywne sprawozdanie wyników dotychczasowych badań mogłoby zaburzać strukturę i odbiór tekstu. Zawarte w nim opisy i interpretacje są ściśle powiązane ze znajdującym się w rozdziale metodologicznym narzędziem, które zostało skonstruowane na podstawie kweryndy poprzedzającej prace nad książką oraz rozważań znajdujących się w jej rozdziałach teoretycznych. Obecność konkretnych, szczegółowych analiz jest bezpośrednio związana ze strukturą tego narzędzia. Po drugie, wspomniany przegląd cechowałby się dalece idącą nieaktualnością. Analizy systemowych przemian, jak żadne inne chyba, szybko ulegają dezaktualizacji. Stąd też potrzeba kolejnych ujęć, nie tylko uwzględniających bieżące zmiany, ale również reinterpretujących te nieco bardziej oddalone w czasie. W ten sposób, nie zaś wyłącznie w ramach polityk publicznych, dostrzec można pewne dłuższe pasma, ścieżki zależności rozwoju instytucji.

Tak uargumentowane podejście nie oznacza oczywiście, że zarówno przed pracą nad książką, jak i w jej trakcie nie czerpałem pośredniej i bezpośredniej inspiracji z ustaleń wielu naukowców zajmujących się problematyką przemian edukacyjnych. Niektórych cytuję bezpośrednio, inni stanowili cenne źródło namysłu nad przeobrażeniami systemu szkolnego przed pisaniem tej książki oraz podczas owego procesu. Wspomnieć tu chciałbym (w kolejności alfabetycznej) o publikacjach m.in.: Marii Czerepaniak-Walczak¹, Romana Dolaty², Wandy Dróżki³,

---

¹ Zob. np. M. Czerepaniak-Walczak, *Reformowanie edukacji w perspektywie emancypacji i dystansu władzy*, „Forum Oświatowe” 2001, nr 13; też, *Dyskursy edukacyjne w Polsce po roku 1989*, „Rocznik Pedagogiczny” 1997, nr 20; też, *Daleko... od szansy (decyzje edukacyjne młodzieży wiejskiej)*, PoNAD, Szczecin 1999; też, *Refleksja krytyczna i jej miejsce w dyskusji nad reformowaniem oświaty (próba zastosowania)*, „Rocznik Pedagogiczny” 1997, nr 20; też (red.), *Edukacja wobec wyzwań pluralizmu ideologiczno-politycznego*, Wydawnictwo Naukowe USz, Szczecin 1996.

² Zob. np. R. Dolata, *Cicha rewolucja w polskiej oświacie – proces różnicowania się gimnazjów w dużych miastach*, „Edukacja” 2013, nr 5; tenże, *Szkoła – segregacje – nierówności*, WUW, Warszawa 2008; tenże, *Najważniejsze wyzwania stojące przed polską oświatą*, ISP, Warszawa 2005; tenże, E. Putkiewicz, K. Konarzewski, *Rekomendacje dla polityki oświatowej po trzech latach reformy szkolnictwa*, „Analizy i Opinie” 2003, nr 5.

³ Zob. np. W. Dróżka, *Wartości oraz cele życiowe i zawodowe nauczycieli. Pokolenia z lat: 1989/1990; 2014/2015*, Wydawnictwo UJK, Kielce 2017; też, *Generacja wielkiej zmiany. Studium autobiografii średniego pokolenia nauczycieli polskich 2004*, Wydawnictwo UJK, Kielce 2008; też, *Problemy funkcjonowania zawodowego nauczycieli w okresie zmiany społeczno-edukacyjnej*, „Studia Pedagogiczne” 2010, nr 19.

Agnieszki Gromkowskiej-Melosik⁴, Mikołaja Herbsta i Jana Herczyńskiego⁵, Zbigniewa Kwiecińskiego⁶, Marii Mendel⁷, Roberta Pawlaka⁸, Elżbiety Putkiewicz⁹, Jolanty Szempruch¹⁰, Bogusława Śliwerskiego¹¹, Anny Wiłkomirskiej¹² oraz Marty Zahorskiej¹³.

⁴ Zob. np. A. Gromkowska-Melosik, *Współczesne elitarne szkolnictwo średnie: teoria i rzeczywistość*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015; też, T. Gmerek, *Problemy nierówności społecznej w teorii i praktyce edukacyjnej*, Impuls, Kraków 2008.

⁵ Zob. np. M. Herbst (red.), *Finansowanie oświaty*, ORE, Warszawa 2012; tenże (red.), *Decentralizacja oświaty*, ORE, Warszawa 2015; tenże, J. Herczyński, A. Levitas, *Finansowanie oświaty w Polsce. Diagnoza, dylematy, możliwości*, Scholar, Warszawa 2009.

⁶ Zob. np. Z. Kwieciński, *Dylematy, inicjatywy, przebudzenia. Nad przesłankami odrodzenia edukacji w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2011; tenże, *Edukacja wobec różnicy i inkluzji. Dwa typy dyskursów – w stronę pedagogiki pozytywnej*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2015; tenże, *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2007.

⁷ Zob. np. M. Mendel, *Partnerstwo rodziny, szkoły i gminy*, Adam Marszałek, Toruń 2000; też, *Rodzice i nauczyciele jako sprzymierzeńcy*, Harmonia, Gdańsk 2007; też, *Pedagogika miejsca wspólnego: miasto i szkoła*, Katedra, Gdańsk 2017.

⁸ Zob. np. R. Pawlak, *Bon edukacyjny w polityce oświatowej*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2012; tenże, *Przemiany edukacyjne w małym mieście*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2016; tenże, *Reforma oświaty „po polsku”, czyli o tym jak rząd posyła sześciolatki do szkół*, Wydawnictwo ASP, Warszawa 2011.

⁹ Zob. np. E. Putkiewicz, M. Zahorska (red.), *Pierwszy rok gimnazjum 1999/2000. Raport*, Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, Warszawa 2001; tychże, *Spoleczne nierówności edukacyjne. Studium sześciu gmin*, ISP, Warszawa 2001.

¹⁰ Zob. np. J. Szempruch, *Modele kształcenia nauczycieli a zadania edukacji*, „Studia z Teorii Wychowania” 2016, nr 7/4; też, *Funkcjonowanie reformowanej szkoły. Krytyka szkoły i próba jej przebudowy*, [w:] L. Pawelski (red.), *Reforma w szkole, szkoła w reformie*, Polskie Stowarzyszenie Nauczycieli Twórczych, Szczecinek 2009; też, *Nauczyciel w warunkach zmiany społecznej i edukacyjnej*, Impuls, Kraków 2012; też, *Kierunki modelowych rozwiązań w kształceniu nauczycieli w kontekście reformy systemu edukacji*, „Nauczyciel i Szkoła” 2002, nr 1/2; też, *Nauczyciel w zmieniającej się szkole. Funkcjonowanie i rozwój zawodowy*, FOSZE, Rzeszów 2001.

¹¹ Zob. np. B. Śliwerski, *Edukacja (w) polityce. Polityka (w) edukacji*, Impuls, Kraków 2015; tenże, *Diagnoza społeczeństwa publicznego szkolnictwa III RP w gorszej centralizacji*, Impuls, Kraków 2013; tenże, *Problemy współczesnej edukacji. Dekonstrukcja polityki oświatowej III RP*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009; tenże, *Barriere i możliwości wyrównywania szans edukacyjnych dzieci i młodzieży w reformowanej szkole*, Towarzystwo Pomocy Dzieciom i Młodzieży, Łódź 1999.

¹² Zob. np. A. Wiłkomirska, *Sens i bezsens państwowego systemu awansu zawodowego nauczycieli*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2014, nr 1/2; też, *Awans zawodowy nauczycieli – „brzydkie kaczątko” reformy edukacji*, „Studia Pedagogiczne” 2011, nr 64; też, E. Putkiewicz, *Szkoły publiczne i niepubliczne. Porównanie środowisk edukacyjnych*, ISP, Warszawa 2004; A. Wiłkomirska, *Reforma kształcenia nauczycieli a zmiany w strukturze kompetencji*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2010, nr 1; też, *Ocena kształcenia nauczycieli w Polsce*, ISP, Warszawa 2005; E. Putkiewicz, A. Wiłkomirska, A. Zielińska, *Szkoły państwowe a szkoły społeczne. Dwa światy socjalizacji*, Społeczne Towarzystwo Oświatowe, Warszawa 1997.

¹³ Zob. np. M. Zahorska (red.), *Zawirowania systemu edukacji*, WUW, Warszawa 2012; też, *Sukcesy i porażki reformy edukacji*, „Przegląd Socjologiczny” 2009, nr 3; też, *Równi, równiejsi i... najmniej równi, czyli o społecznych barierach w dostępie do edukacji*, „Polityka Społeczna” 2009, nr 9; też, *Szkoła: między państwem, społeczeństwem a rynkiem*, Żak, Warszawa 2002.

Książka składa się z czterech rozdziałów. W pierwszym przybliżone zostały koncepcje demokratyzacji i uspołecznienia, centralizacji oraz komercjalizacji. Zagadnienie demokratyzacji wpisałem w rozważania dotyczące natury współczesnych demokracji. Zaprezentowałem również główne ujęcia analityczne związane z pomiarem jakości demokracji, które zainspirowały mnie do stworzenia autorskiego narzędzia wspomagającego analizę demokratyzacji szkoły. Z tematem demokratyzacji połączyłem centralizację – wskazałem na rozbieżności występujące między tymi ideami. Zwieńczeniem rozdziału jest charakterystyka procesu komercjalizacji, dokonana w kontekście założeń liberalizmu oraz neoliberalizmu.

Rozdział drugi poświęcony został dwóm zagadnieniom. Najpierw przybliżyłem podstawowe założenia koncepcji dóbr, posługując się klasyczną opozycją dobra publicznego oraz prywatnego. Wskazałem na niedostatki takiego – binarnego – ich postrzegania, uzupełniając analizę refleksją nad dobrami o pośrednim charakterze. W drugiej części rozdziału zaprezentowałem edukacyjne zastosowania omawianej koncepcji.

W kolejnej, trzeciej części, wyłożyłem metodologiczne założenia badania będącego podstawą analiz umieszczonych w publikacji. Po uzasadnieniu paradygmatu badawczego przedstawiłem cele i metody badawcze.

Rozdział czwarty zawiera szczegółowe analizy przemian konkretnych – wynikających z założeń teoretycznych oraz metodologicznych – aspektów organizacji i funkcjonowania polskiego systemu szkolnego, od początku lat 90. XX wieku, po rok szkolny 2021/2022. Na obszary funkcjonowania polskiego systemu szkolnego, które zostały objęte analizami, składają się:

1. struktura systemu szkolnego (w tym – oprócz przemian strukturalnych związanych z kolejnymi reformami – opisana została m.in. kwestia szkolnictwa niepublicznego),
2. funkcjonowanie systemu (szczególnie w kontekście relacji szkoły i samorządu z administracją centralną oraz kontroli zewnętrznej i wewnętrznej),
3. szkolne instytucje i procedury demokratyczne (dostęp do systemu, pluralizm treści, przedstawicielstwo aktorów),
4. wybrane zagadnienia związane z finansowaniem szkoły.

Zaproponowane ujęcie tematyki przemian systemu szkolnego może częściowo wypełnić pewną lukę, swego rodzaju *terra incognita* na mapie naukowej refleksji nad zmianami polskiej oświaty po roku 1989. Można oczywiście stwierdzić, że zarówno teoretyczny, jak i analityczny namysł nad zagadnieniami poruszonymi w książce trudno uznać za bezwzględnie pionierski. Wielu polskich naukowców – część ich prac już przywołałem, część cytuję w dalszych rozdziałach – z powodzeniem zajmowało się tą problematyką. Mam jednak nadzieję, że publikacja może wnieść nowe spostrzeżenia, twórczo uzupełniając dotychczasowe analizy na przynajmniej dwóch płaszczyznach.

Po pierwsze, procesy demokratyzacji, centralizacji oraz komercjalizacji uwzględniam tu razem, czyniąc z nich metamianownik analizy przemian systemu

szkolnego. Tym bardziej że – jak starałem się udowodnić w rozdziałach teoretycznych – każdy z tych procesów jest ze sobą swoiście (w polskich warunkach: nierozzerwalnie) powiązany. Wcześniejsze studia koncentrowały się zazwyczaj na jednym lub dwóch procesach w konkretnym, wybranym aspekcie organizacji i funkcjonowania systemu. Ambicją tej książki jest nakreślenie (w perspektywie ponad 30 lat) szerszego obrazu, umożliwiającego dalsze, pogłębione badania. Po drugie, analizy przeze mnie przeprowadzone – w odniesieniu do demokratyzacji oraz centralizacji – opierają się na autorskim narzędziu, które nowatorsko strukturalizowało proces badawczy. Wnioski dotyczące procesu komercjalizacji zostały z kolei wzbogacone o stosunkowo mało popularne w polskiej pedagogice i socjologii edukacji spojrzenie na oświatę w kontekście teorii dóbr.

Pracę nad publikacją zakończyłem na początku 2023 roku, przez co – biorąc pod uwagę dynamikę przemian systemu – niektóre z analiz w momencie ukazania się jej drukiem mogą nie być do końca aktualne. Nie myślę jednak, by przesądzało to o ich słabości, bowiem – zważywszy, że cezurę analityczną stanowi koniec roku szkolnego 2021/2022 – przedstawione wnioski odwołują się do ponad 30 lat przemian polskiego systemu szkolnego. Tym samym, oprócz pełnienia funkcji swoistego podsumowania zmian, które zachodziły w tym czasie w polskiej szkole w zakresie demokratyzacji, centralizacji i komercjalizacji, mogą być również podstawą do kolejnych analiz porównawczych.

Pragnę podziękować osobom, których obecność i wsparcie pozwoliły mi na ukończenie książki, przede wszystkim mojej żonie Magdalenie i córce Aleksandrze.